

Új Nézőpont

TÖRTÉNELEM · NÉPRAJZ · TÁRSADALOMTUDOMÁNY · HONISMERET

A Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni
Honismereti Egyesület online folyóirata

XIII. évfolyam, 1. szám

Debrecen, 2026.

Szerzőink

Herka Dominik, PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Nagy Imre, főlevéltáros (MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen)
Paál Zoltán, PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Szőke Richárd Rajmond, PhD-hallgató (DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)
Törő László Dávid, segédlevéltáros (MNL Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára,
Hajdúböszörmény)

Főszerkesztő
Brigovác László

Szerkesztőség
*Bán Gergely Károly, Guhyás László Szabolcs, Koložsvári István, Kujbusné Mecsei Éva,
Papp Klára, Szabó-Zsoldos Gábor, Szekeres Gyula, Szendrei Ákos, Szikla Gergő, Szilágyi Ferenc,
Szilágyi Zsolt, Tózsza-Rigó Attila Győző, Török Péter, Tóth Áron, Vajda Mária, Veres Tünde*

Szerkesztőségi titkár
Szőke Richárd Rajmond

Technikai szerkesztő
Katona Péter

Angol fordítások
Szabó-Zsoldos Gábor

Kiadói és szerkesztői elérhetőségek
Felelős kiadó: *Szendrei Ákos*, elnök (Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti
Egyesület)

Kiadói székhely, szerkesztőségi postacím: 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Honlap: www.ujnezopont.com

Szerkesztőségi e-mail cím: ujnezopont@gmail.com

©Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület
©Szerzők

ISSN 2064-7042

DOI: 10.65006/hjzfpz19

Tartalom

Tanulmányok

Nagy Imre: Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban	5
Herka Dominik: A fekvőbeteg-ellátás ötéves tervcéljainak teljesülése Magyarországon 1960 és 1970 között.....	26
Paál Zoltán: Eckhardt Sándor történetírói útja a Minerva folyóirattól Bessenyei Györgyig.....	48

Adattárak

Szőke Richárd Rajmond: Bihar vármegyei főispánok adattára 1920–1944.....	58
--	----

Hírek

Törő László Dávid: Beszámoló a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltári Napokról...	70
--	----

Contents

Research Articles

Imre Nagy: Discourses around the Great Hungarian Plain in Early 19th-Century Travelogues	5
Dominik Herka: The Fulfilment of Five-Year Plan Objectives for Inpatient Care in Hungary, 1960–1970	26
Zoltán Paál: Sándor Eckhardt's Historical Journey: From the Minerva Journal to György Bessenyei.....	48

Databases

Richárd Rajmond Szőke: Database of the Lord Lieutenants of Bihar County, 1920–1944	58
--	----

News

László Dávid Törő: Report on the Hajdú-Bihar County Archives Days	70
---	----

Nagy Imre

Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban

A 19. század első felének magyar útirajz-irodalma különösen gazdag forrásanyaggal szolgál a korabeli térélmények, tájértelmezések és identitásképző diskurzusok vizsgálatához. E korszak utazói nem egyszerűen közlekedtek a tájban, hanem szellemi és érzékelési mintáikat is magukkal vitték: a tájat látvánnyá, a látványt élménnyé, az élményt pedig nyelviileg megragadható, kulturálisan közvetített tapasztalattá alakították. A közvetített (és leginkább a közvetíteni kívánt) tapasztalatok azonban viszonylag gyorsan mentek keresztül változásokon, ami különösen igaz a magyar Alföld esetében, amelyet a reformkor előtti és alatti szerzők kezdetben pusztán földrajzi entitásként írtak le, majd a korszak során szimbolikusan és nemzeti jelentésekkel telített térként kezdtek el ábrázolni.¹

Az Alföld „felfedezése” fokozatosan, de viszonylag gyorsan zajlott le, amely változás elsősorban az irodalom területén érhető tetten.² Miközben a magyarországi utazók korábban gyakran idegen szemmel, a klasszikus esztétika normáit követve tekintettek a síkságra – elsősorban annak „ürességét”, „szomorúságát” vagy „formátlanságát” hangsúlyozva –, a század első felében fokozatos átrendeződés figyelhető meg. A tájleírásokban lassan kialakult egy olyan képi és értelmezői készlet, amely a pusztaságot, a horizont végtelenségét, a tanyavilágot és a pásztorkultúra jelenségeit a magyar sajátosságok hordozóiként kezdte értelmezni. Az Alföld így nem csupán természeti tájjá, hanem identitástérképpé, a „magyar karakter” feltételezett lenyomatává vált.³

Az útirajzok különösen alkalmasak e változási folyamat vizsgálatára, hiszen a műfaj sajátossága az élmény közvetlenségének és a kulturális mintázatoknak a találkozása. Az utazó mindig egyszerre ír arról, amit lát, és arról, amit látni tanult, de sokszor arról is, amit látni szeretne. A táj szemlélete így szükségszerűen tükrözi a korabeli műveltségeszményt, a felvilágosodás tájrendezési diskurzusait, a nemzeti ébredés ideológiai törekvéseit, valamint azokat az esztétikai normákat, amelyek az európai útleírás-irodalom hagyományából Magyarországra is átszűrődtek. E kettős – érzékelő és értelmező – pozíció teszi lehetővé, hogy a 19. század eleji útleírásokban ne csak konkrét tájjelenségeket, hanem diskurzusok változását, tropikus szerkezeteket és térhoétikai elmozdulásokat vizsgáljunk.⁴

A fejezet célja annak bemutatása, hogy a magyar szerzők útleírásaiban miként alakul át az Alföld képe a század elejétől a reformkorig terjedő időszakban: hogyan válik a korabeli észlelés szerint „egyhangú síkságból” olyan jellegzetes, sajátosan „magyar” tájjá, amely az önazonosság, a történetiség és a közösségi képzelet fontos hordozójává emelkedik.⁵ Elemzésemben arra keresem a választ, hogyan épülnek be a leírásokba az olyan toposzok, mint az üresség, a horizont végtelensége, vagy a pusztaság szabadsága, milyen

¹ Gyáni 2010. 248–251.; Radnóti 2024. 261–267.

² Radnai 2023. 84–85.; Sárkány 1935. 5.

³ Albert 2004. 81–82.

⁴ A tanulmányban idézett források részben már meglévő bibliográfiák gyűjtéseiből, részben az egyes folyóiratok egyenkénti átnézéséből alakultak ki. A bibliográfiákhoz lásd: Szinnyei 1885; I. Tóth 1950.

⁵ Sárkány 1935. 61.; Sinkó 1989. 121–127.

retorikai és poétikai eljárásokkal válik a tér nemzetiesített képpé; és milyen módon rajzolóódik ki az a mentális térkép, amelyben az Alföld egyszerre kulturális, társadalmi és szimbolikus egységként jelenik meg.

A 19. század eleji útirajzok Magyarország-képe sajátos kettősséget mutat: egyszerre próbálják leírni a látott tájat abban a formában, ahogyan azt az utazó érzékeli, és egyúttal szerepet vállalnak a formálódó nemzeti önreprezentáció megalkotásában is.⁶ E kettős funkció különösen élesen rajzolóódik ki az Alföld, azon belül is a pusztta megítélésében. A táj elsődleges tapasztalata gyakran az „üresség” volt, amelyet egyaránt lehetett értékelni esztétikai, gazdasági, kulturális vagy hangulati kategóriák mentén. Az útirajzok azonban azt mutatják, hogy az „üresség” tapasztalata nem maradt semleges vagy negatív, hanem a század előrehaladásával fokozatosan átfordult olyan esztétikai és kulturális értéké, amely a nemzeti identitás egyik alapképletévé válhatott.

De hogyan lett a „kietlenségéből” „fenségesség”, a „hiányból” „eredetiség”, és miként fejlődik ki az a diskurzrendszer, amely az Alföldet a magyar nemzeti tér egyik legfőbb hordozójaként értelmezi?

A század eleji utazók jelentős része az Alfölddel való találkozáskor – különösen hosszú vonalain haladva, például a Pest–Debrecen, a Duna mentén, főként dél felé utazás vagy a Szeged környéki útvonalakon – olyan látványt tapasztal, amely, mint látvány nem idegen a korban, de mint leírt élmény, már inkább szokatlan. A hegységek, erdők, patakok, dombok változatosságához és esztétikai élményéhez szokott néző (és olvasó) számára az Alföld olyan vizuális élményt nyújtott, amely leginkább a monotonitás és a tagolatlanság fogalmaival írható le. A horizont uralma, a domborzati mozgások hiánya, a települések ritkasága és a széljárta puszták egyhangúsága több szerzőnél keltette azt az érzést, hogy a táj „nem kínál semmit”, azaz érzék(elés)i tartalmakban szegény.

1846-ban például így ír Jenőfy (írói álnév) a tapasztalatáról: *„Az alföld síkjain, bár ott arany kalásztengerek hullámai rengenek, bár a’ déli báb ezüsthabokban tünteti elünkbe a’ távolabb ligeteket, az untató egyformaság fölött kifárad a’ szem, és a’ szüntelenül ugyanazon tárgyak látásától mintegy élmény: [...]”*⁷

A korszak tájízlése – a klasszicizáló esztétika, majd a korai romantika elemeivel – elsősorban a rendezettséget, tagoltságot, képszerűséget, vagy épp a hegyvidékek fenségét értékelte.⁸ Az Alföld „ürességének” kezdetben nem volt esztétikai nyelve: a pusztta nem rendelkezett azokkal a vizuális jegyekkel, amelyeket a kortárs elvárt egy „festői” tájtól. Így az első útirajzi élmény gyakran a csalódás volt: egy olyan tér, amelyből „hiányzik” mindaz, amit az utazó szépnek vagy különlegesnek tartott.⁹

Ez a kezdeti percepció ugyanakkor fontos előfeltétele annak az átalakulásnak, amely később bekövetkezik. A nemzetiesedés diskurzusa ugyanis éppen ezt a „látványhiányt” fordítja majd át pozitív jelentésbe.

⁶ Gyáni 2010. 247–248.; Lajtai 2013. 32–49.

⁷ Jenőfy: Kirándulások (Kis Kárpát, Vág és Nyitra völgye). I. Kis Kárpát. Életképek 4. (I.) 1. 1846. jan. 3. 28.

⁸ Sárkány 1935. 79–81.

⁹ A táj érzékelésének változásairól, különösen a „fenséges táj” fogalmáról például Radnóti 2024. 97–146.

A század elejének haladtával egyre több szerző számol be arról, hogy az Alföld látványa – első meglepetésszerű, olykor negatív hatása után – hosszabb megfigyelés során sajátos, addig ismeretlen esztétikai élményt nyújt. Az „üresség” esztétikai átértékelése több lépésben történik.

Először megfogalmazódik a horizont, mint domináns látványelem felfedezése. A táj végtelensége, a szemnek határok nélküli futása, a felhőárnyékok lassú vándorlása olyan esztétikai tapasztalattá válik, amely a fenséges új formáját – a sík fenségest – hozza létre. A 19. század esztétikai gondolkodása – Burke és Kant nyomán – már ismerte a fenséges fogalmát, de azt leginkább a hegyek nagyságával kapcsolta össze.¹⁰ A sík fenséges felismerése tehát új érzékelési módot jelent: az Alföld végtelensége valamiféle csendes nagyságot sugároz, amely nem a hegyvidék drámai erejével hat, hanem egy lassan kibontakozó, meditatív lenyűgözéssel.

Az „üresség” így nem a hiány, hanem a tágasság, a szabadság, a lehatárolatlanság élményévé válik. E változás azért fontos, mert itt kapcsolódik be az a diszkurzív lehetőség, amely a magyar nemzeti karakter ábrázolását a tájhoz köt(het)i. Mielőtt erre a kérdésre áttérnek, érdemes még egy szempontot beemlíteni, azt, hogy a 19. század elején fellendülő utazási irodalom magyar (de külföldi munkái is) – olyan korszakban születtek, amikor Magyarország gazdasági, társadalmi és kulturális helyzete alapvetően ismeretlen volt nemcsak Nyugat-Európa, de még az ország más részei számára is.¹¹ A Habsburg Birodalom keleti tartományai egzotikumként jelentek meg, ugyanakkor a kibontakozó reformkor miatt egyre hangsúlyosabbá vált a „nemzeti jelleg” keresése is. Az Alföld ebben a kettős kontextusban – a „keleties egzotikum” és az „új nemzeties táj” között – kapott új értelmezést. Ugyanis nemcsak a külföldi olvasó, de akár az ország más részein élő olvasók számára is egyfajta „egzotikum”-ként jelent meg az Alföld, aminek a legfőbb oka annak ismeretlensége volt.

Miközben az „üresség” esztétikai átértékelése zajlott, a szerzők felismerték az Alföld kulturális másságát is. A pusztá nemcsak természeti, hanem társadalmi értelemben is más, mint az ország más tájai: az utak nehézsége, a hatalmas távolságok, a ritka településhálózat, a pásztorélet archaikus elemei mind olyan sajátosságok, amelyek a tájat kulturálisan is elkülönítik.

Ezek a jellemzők kezdetben gyakran egzotikumnak tűntek az utazók számára: a csárdák magányos, széljárta épületei, a pusztai pásztorok öltözete, életmódja, munkaritmusa olyan látványt nyújt, amely az ország más vidékein ritkán fordult elő. Az egzotikum azonban a magyar szerzők esetében hamar más megközelítést kap: az Alföld „ősi”, „eredeti” és „érintetlen” térként kezdett el működni, amelyben mintegy konzerválódott a magyarság múltja.

Ez a táji másság válik később a nemzeti különösség bizonyítékává: a magyar identitás térbeli megalapozásának kiemelt terepe lett egy olyan táj, amely nem hasonlít semmi másra az országban. A „mátság” tehát a „sajátosság” alapja lett.

A 19. század eleji magyar útirajzok az Alföld vizsgálatában egyszerre kínálnak gazdag anyagot és komoly módszertani kihívást. E források nem semleges leírások, hanem meghatározott műfaji, társadalmi és ideológiai feltételek között létrejött szövegek, amelyek

¹⁰ Uo.

¹¹ Popova-Nowak 2006. 130–131. Sziráki 2016. 29–46.

saját korlátaikat is beleírják az Alföld képébe. A táj „történetietlensége”, „üressége” vagy „elmaradottsága” így nem pusztán megfigyelés, hanem a forrástípus sajátosságainak következménye.

Az útirajz alaphelyzete a mozgó, átmeneti, kívülálló megfigyelő pozíciója. Az utazó többnyire rövid ideig tartózkodik egy adott térben, nem integrálódik a helyi közösségekbe, elsősorban a saját tapasztalatára támaszkodik. Ezek alól vannak persze kivételek és a szerzői szándék és attitűd is sokat nyom a latba. Egyes szerzők kifejezetten szeretnének eljutni az Alföld egyes pontjaira, például olyan nagyobb településekre, mint Debrecen, Kecskemét stb.¹² Mások éppen, hogy menekülnének ebből a térből, így a látószögük is nagyon más.¹³

Ez a nézőpont eleve korlátozza az Alföld történeti és emlékezeti dimenzióinak érzékelését. A helyi, szóbeli, mindennapi emlékezetformák – családi történetek, munkaritushoz kötődő hagyományok, lokális események – kívül esnek az utazó látókörén. Így az emlékezet hiányát többnyire az utazónak az átmeneti helyzete és a visszaemlékezőnek a szubjektivitása határozza meg (mindezt úgy, hogy a szöveg mai olvasóinak semmi oka arra, hogy objektív leírásokat várjon a korabeli szerzőktől. A perspektívák és intenciók különbözőségeinek a felvázolása jelen írásban csak a szövegek könnyebb differenciálását szolgálja).

A szövegek írói mellett figyelembe kell venni a potenciális olvasóközönség elvárásait, ami ugyancsak befolyásol(hat)ta a szövegek végső képét. Mivel alapvetően egy irodalmi produktumról van szó, ezért az igyekezett az érdekes jelenségeket bemutatni, tanulságokat levonni és különbségeket megfogalmazni az író és olvasó számára ismert és ismeretlen tapasztalatok között.

Az Alföld esetében, ahol a táj monotonitása és eseménytelensége dominál, az útirajz retorikai kényszerhelyzetbe kerül. A szerzők gyakran a hiányt dramatizálják, hogy a tér egyáltalán elbeszélhetővé váljon. Az „üresség” és „történetietlenség” így narratív megoldássá válik.

Jól érzékelteti a különbségeket az alábbi két idézet. Az első a hegyek világát mutatja meg az olvasónak: „*Három negyed múlva elértük azon heggyerinczet, melyet Kämmerchen-nek neveznek. A' világ' egyik legregényesebb, legnagyobbzerűbb látványa terült el előttünk. Háttérben a' lomniczi csúcs és a' középfok' (Mittelgrad) csúcsai tornyosodnak égfelé, a' Kis- és Nagy-Koblacsi' víze, két sziklavölgyből rohanván elő, iszonyú zúgással gördül lefelé: az első öt a' másik 8 zúhatagot képezve. Dörgésük oly hatalmas, hogy esős időben is egész a' száloki fürdőig hallható, noha a' távolság másfél órányi, 's egy heggyerincz a' két vidéket egymástól elválasztja.*”¹⁴ Mozgalmasság, telítettség, grandiózus-ság jellemzi a képet, amin annak ellenére is mindig történik valami, hogy csak egy tájleírást láthatunk.

A pusztán ellenben: „*Szebb reggelt üll a' természet hegyek között mint az unalmas rónán; 's midőn a' hegyi lakos az ég- varázsaitól elragadtatva imádkozni leborúl, a' kietlen lapályok' zúgóján fuladozó, kinek a' kelő nap bibor arczulata fergeteget jelent és homokfelleget támaszt, bundájába ásit, 's vizet sem lel mámoros szeméből a' poros álmat kimosni. Magyarországnak végetlen rónái nemde szívét teszik hasámnak: mi csoda hát, ha belső életünk gyakran sívatag!*”¹⁵ A dinamizmus helyett alig

¹² Lakner 2025. 243.

¹³ Szathmáry Károly: A sárréti nép Biharban. Törödékek sárréti naplóból. Életképek 4. (I.) 9. 1846. febr. 28. 277–280.

¹⁴ Szontagh Gusztáv: Nagy-Szálok' s a' Tátra. Athenaeum 3. (II.) 26. 1839. szept. 29. 410.

¹⁵ Húnfalvi: Dresdai levelek. Athenaeum 3. (II.) 50. 1839. dec. 22. 785.

vannak mozdulatok, a grandiózus jelenetek helyett pedig mindennapi apróságokat örökít itt meg a szerző, amely csakugyan unalomba fullad. És hogy csakugyan a táj az, ami a szerző számára ellenszenves, jól jelzi az is, hogy az idézett leírás nem is a magyar Alföldet örökíti meg, hanem a Drezda melletti tájat.

Az útirajzok megismerési stratégiája erősen vizuális. A szerzők azt tekintik relevánsnak, ami látható, mérhető, leírható. Ez a szemlélet eleve hátrányba hozza az Alföldet, ahol kevés a monumentális építmény, a történeti nyomok gyakran nem látványosak, az emlékezet inkább szóbeli és gyakorlatba ágyazott. A vizualitás elsőbbsége így a történelmet az emlékművekhez köti, és mindent, ami nem válik láthatóvá, történetietlenként kezel.

Az útirajzok egyik legsúlyosabb korlátja az, hogy rövid idejű tapasztalatokból vonnak le általános, gyakran esszencializáló következtetéseket. Néhány nap vagy hét benyomásai alapján a szerzők hajlamosak a tájat állandónak tekinteni, a változást nem érzékelni, a ciklikus időt időtlenségként értelmezni.

Ez különösen az Alföld esetében problematikus, ahol a változások gyakran hosszabb időskálán vagy szezonálisan érzékelhetők.

Az útirajzok gyakran hallgatólagos összehasonlításokra épülnek. Az Alföldet hegyvidéki tájakkal, nyugat-európai régiókkal, urbanizált térségekkel vetik össze, anélkül, hogy ezeket a mércéket reflektálnák. Az elmaradottság, rendezetlenség, történetietlenség így nem abszolút kategóriák, hanem egy adott normarendszer termékei. Ugyanakkor az összehasonlítások ritkán direktek, nem annyira konkrét helyeket hasonlítanak össze a szerzők, hanem áttételesen, a hiány tapasztalatán és a másság érzé(keltet)ésén keresztül.

Az útirajzok nem légüres térben születnek, hanem a nemzeti önmeghatározás időszakában. A szerzők gyakran már eleve keresik a „magyarság” jegyeit, a nemzeti karakter térbeli alapjait, azokat a tájakat, amelyek „megmagyarázzák” a nemzetet.

Ez a keresés visszahat a leírásokra: az Alföld történetietlensége, természeti dominanciája, üressége alkalmassá válik arra, hogy a nemzeti karakter „természetes” eredetként szolgáljon. A forrás így nemcsak leír, hanem igazol. Egyúttal „betöltetlen” térként lehetőséget teremt arra, hogy a nemzeti karakterek itt teljesebben ki.

Végül az útirajzok korlátait az is jelzi, amiről nem beszélnek. Gyakran hiányzik a helyi társadalmi konfliktusok részletezése (legalábbis azoké a konfliktusoké, amelyeket a szerző nem érez országos jelentőségűnek), a gazdasági differenciák feltárása, a női tapasztalatok, a kisebbségi vagy marginalizált csoportok nézőpontja.

Ezek a hallgatások hozzájárulnak ahhoz, hogy az Alföld egységes, homogén térként jelenjen meg, amely könnyen esszencializálható.

Az „üresség” mellett egy másik gyakran emlegetett jellegzetessége az Alföldnek a veszély. Ez a táj ugyanis nem pusztán sík, hanem szélsőséges tér volt: a szárazság vagy éppen az időszakos árvizek, a kiszámíthatatlan időjárás számos útirajzban megjelenő téma. A horizontot határoló végtelen síkság vált a legmarkánsabb, elsődleges tájelemmé. A korabeli utazók gyakran említik, hogy a horizont gyakorlatilag minden irányból nyílt és zavar-talan. A végtelenbe futó látóhatár az utazók számára sajátos térélményt hozott: egyszerre idézte a szabadság és a bizonytalanság, ezáltal a veszély érzését.

A leírások egyik visszatérő eleme az időjárás kiszámíthatatlanságának és szélsőséges-ségének hangsúlyozása. A pusztai éghajlat nem csupán a tájkép egyik tényezője, hanem aktív, cselekvő szereplője az utazás narratívájának: a természet olyan erőként jelenik meg, amely bármikor, előjel nélkül válhat veszélyforrássá. Az időjárás így a pusztát strukturáló diskurzus egyik kulcsfontosságú eleme.

A szerzők gyakran emelik ki, hogy az Alföld időjárása „gyorsan fordul”, „egy szempillantás alatt új arcot ölt”. A veszélyesség nem önmagában az időjárási jelenségek heves-ségéből származik, hanem a hirtelen átmenetből. A leírásokban visszatérő mintázatokkal jelenik meg a veszély: hirtelen sötétedő ég, amelyet semmi nem vetít előre, mert nincsenek hegyek, amelyek a felhők mozgását jelezhetnék, percek alatt támadó szél, amely felkapja a port, és teljesen elhomályosítja a látóhatárt, közeledő zivatar, amely a sík tájon akadály-talanul vonul végig.

Mivel az Alföldön nincsenek természetes „jelzőpontok”, a magyar utazók gyakran érzik magukat kiszolgáltatva az időjárásnak. A „végtelen ég alatt” az emberi lépték eltűnik, a természet pedig a maga teljességében jelenik meg: győzhetetlen, indifferens és sorsszerű.

Az utazóra leselkedő veszély több szinten is megjelenik a leírásokban. Előfordul, mint egy földrajzi adottság, ugyanis a síkság monotonijából már önmagában véve adódott a fenyegetés. A magyar utazók gyakran írnak arról, hogy a pusztta „jelöletlensége”, irányta-lan tágassága könnyen eltévedéshez vezethet. A hagyományos támpontok (hegyek, erdők) hiánya miatt az Alföldet olyan térként képzeltek el, ahol a természet „nem segíti” a tájé-kozódást, és ember által alkotott igazodási pontok is alig vannak: *„Eszláron túl a' tornyatlan Nagyfaluha véletlenül értünk be. A' mérföldekig lakostalan sík alföldön vajmi jól esik tornyot látni. Itt úgy nézi a' tornyot az utas, mint a' batártalan 's csalóka távolságú síkság biztató vezérjelét, 's ezért az utazónak minden olyan helységbe érkeztek, hol tornyot nem talál, úgy tetszik, mintha a' síkság hű vezérét kellene nélkülöznie.”*¹⁶

A síkság beláthatatlan tágassága így tehát nemcsak esztétikai élmény, hanem testi-fízi-kai fenyegetést is jelent az utazó számára: mivel a horizont nem ad kapaszkodókat, ezért nehéz felismerni az irányokat, a távolságok érzékelhetetlenné válnak.

A még szabályozatlan Tisza-vidék és mellékfolyói környékén az utazók rossz utakról, járhatatlan szekérnyomokról, veszélyes gázlókról, lápos-mocsaras térségekről számolnak be: *„Máznunk kelle mint a' csigáknak, nyögni kelle hallanunk herculesi lovainkat, melyek annyira gőzölögtek, hogy alig látánk előre tőlök. Órák teltek, míg a' czibaki batárban az első homokot üdvö-zőlbettök, a' homokot, a' sivatagnak e' jelképét! A' homoktenger kis rossz az alföldi sártengerhez ké-pest.”*¹⁷

A vízjárta vidék „kiszámíthatatlansága” megjelenik a diskurzusban mint potenciális csapda.

A közvetlen fizikai fenyegetés mellett a földrajzi adottságok lélektani, pszichológiai hatásaira is találhatunk utalásokat a szövegekben. A szerzők többször számoltak be arról, hogy az Alföld végtelen horizontja pszichológiai értelemben is nyomasztó hatást gyako-rolt az utazóra, amely közvetlen veszélyérzetet is kelt: *„E' bucskákat elhagyván, barátságos iszapra jutsz, hol baladnod olly mesterség, mint egész nemzedeknek. Láttuk a' szürkeületben, hogy ki*

¹⁶ Csátary Ottó: Tokaj, Miskolcz és Eger. Utí emléklapok. Életképek 4. (I.) 24. 1846. jún. 13. 759.

¹⁷ Vajda Péter: Utí philosophia. Életképek 3. (I.) 11. 1845. márc. 15. 341.

*kell kapnunk az országuatrul; megtettük, de nem volt köszönet benne. Lovaink kiálltak. Az éj nyakunkon.*¹⁸ A tágasság nem mindig szabadságélmény: gyakran a szorongás és a kiszolgáltatottság élményét keltette az utazóban, az éj beköszönte pedig kimondatlanul is elbizonytalanította a szerzőt. A veszély megjelenésének a motívuma lehet a leírásokban a pusztá csendje, amely ezáltal nem egyszerűen nagy, hanem túl nagy lesz a szerző számára, hogy annak minden fizikai hatását képes legyen befogadni. A horizont végtelensége a veszélyek felmérését is megnehezíti (például az időjárási jelenségek észlelése során). De a határtalanság érzése szintén hatással van az ember érzékelésére úgy is, hogy saját maga eltörpülését érzékeli a tájban.

Összességében az Alföldet tehát úgy jelenítik meg, mint olyan tér, ahol az ember önmaga határához ér: eltűnnek a megszokott keretek, és a pusztá felfedi az ember kiszolgáltatottságát.

Az útleírásokban a természet által jelentett veszély motívuma nem pusztán leíró elem, hanem a tájértelmezés egyik legfontosabb retorikai-tapasztalati kerete. A veszély és annak formái határozottan kijelölik a pusztá más-mivoltát, jól érzékelhetően megkülönböztetik a városi és a hegyvidéki terekhez képest. Azzal, hogy elszigeteli és megkülönbözteti a más tájaktól, önálló narratívával is felruházza, amely így a nemzeti karakter kialakuló jellegzetességei között kiemelt helyé teszi.

A veszély tehát nem mellékes részlet, hanem a pusztáról szóló útirajzi diskurzus egyik szervező elve: olyan motívum, amely meghatározó szerepet játszik az Alföld kulturális jelentésének formálásában.

A természetnek való kitettség jelentette veszély mellett pedig az abban élő ember ugyancsak a veszély érzetét keltette az utazókban.

A pusztai veszély-kép egyik legemblematikusabb eleme a betyárvilág. Bár a romantikus betyárkultusz inkább a század közepén erősödött fel, a század első felének útleírásai már határozottan beszélnek útonállásról, rablótámadásokról való félelemről, a csárdák környékének „bizonytalan” híréről.¹⁹ Két olyan tényező van, amely már ebben az időszakban is megjelenik és már ekkor összekapcsolják a szerzők az Alföld világával: a csárda és a pásztor alakja.

A csárda, mint liminális tér jelenik meg a szövegekben, az átmenetisége pedig itt is magában hordozza a veszély lehetőségét. Egyfelől menedéket jelent az utazó számára: *„Magánosán áll a' csárda a' szent természet kebelében Öcsöd és Czibakháza között, néma csend veszi körül, 's a' csillagok kedvesen rezegtetik le fényöket reá tiszta éjeleken. Most az ég borús vala, 's mi alig láthatók meg falait. Mert körül van kerítve agyagfállal, és két kapu őrzi a' bemenetet és kijárást. Lovaink szerencsések valának éji tanyát kapni az istalóban, de mi ránk szigorúbb sors várakozott. Nincs szoba, csak a' csap mellett, nincs ágy. Mi szerencse, hogy nőink honn maradtak. – Mi kihajtatók a' ludakat. . . szép teremtések, a' gúnár akarmelyik hattyúval vetekegett, 's elfoglaltok a' tért.*²⁰

Másfelől a menedék bizonytalanságot is hordoz magában, amelyet a szerző ironikus humora sem rejt el az olvasó elől: *„Az ajtó zárhatlan volt, bizonyosságul, hogy itt rossz emberektől nem kell tartani, nem úgy, mint Pesten, hol még a' szót is kilopják az ember szájából, ha lakattal nem*

¹⁸ Uo.

¹⁹ Sinkó 1989, 126-127.

²⁰ Vajda Péter: Uti philosophia. Életképek 3. (I.) 11. 1845. márc. 15. 340.

őrző. Különben, hogy rekedt levegő ne háborgasson, jókora nyílás vala az ajtón, mely ejbosszát gyakran tudatá velünk, hogy a' konyhát vagy tízennégy sertés foglalá el éji tanyául"²¹

Ugyanakkor nemcsak az utazó számára jelent menedéket, hanem a puszta minden lakója számára találkozási pont. A csárdát gyakran úgy ábrázolják, mint olyan helyet, amely a kultúra és a vad tér határán áll – egy liminális zóna, ahol az idegen ki van szolgáltatva a helyieknek és a körülményeknek: „Mít sem láttam, kereskedői szállítványokon, dinnyés kerteken, 's az orzóktól felkeresett csonka-fűz nevű csárdán kívül, míg végre az est' homályában fel nem tűnt Vámospirics; [...]”²²

De amikor az utazó visszatekint, kiírja magából a bizonytalan helyzetét, rögtön árgus szemekkel kezdi vizsgálni magát az élményt, a csárdát, mint utazásának egy állomását. És mint általában, a saját tapasztalati világával veti össze újdonsült élményeit.

„A' dunántúli ember inkább udvariságból, mint belöszöntből szíves; ezért itt az alföldi vendéglátói pazar szíveség aligha található, ha szabad az itteni társulati szellem után ítéletet hoznom. Az alföldön nincs kapu, itt van; amott ölelnek, itt csak bókot csinálnák, 's legfelebb ritkázva kezet fognak. Az alföldön csak szűk csárda áll, hogy az utas uraságnál kényteleníttessék szállást keresni, itt pedig német fogadós hideg kézmosással fogad. – En részemről a' fogadóba-szállást tartom leg-nyugalmasnak, de azért a' közlékenységet és mutogatási készséget virágozni óhajtom, különben az utazás kötött szemmel bolyongáshoz hasonló.”²³

Az összehasonlítás próbáját viszont nemigen állja ki a fent idézett szövegben sem az alföldi csárda: a hiány, a kényszer és a kelletlenség az alföldi szállás jellemzői.

„Különben itt még nem igen ismerik, mi a' kényelem 's a' megelőző és pontos szolgálat; magán bordinga ezen mulatóhely is némi részben az alföldi csárdák bélyegét, hol az ember inkább boldogul szép szóval, mint pénzzel, 's hol az ember igen jól lakomázhatik, ha a' lakomához tartozókat önmaga hozta, 's készítő is el magának.”²⁴

„Az egyszerű csárda' ajtaja mi hamar kitárult a' fáradt vándor előtt, de a' ki lassudan vonatkozva lépett át a' vendégszoba' küszöbén, mert a' nyitott ajtó nem a' legkellemesebb szemlét tárta fel előtte. – Most, midőn e' sorokat biztos kikötőjében írja, mosolyg, ha képzetében a' csárdái szűk szoba, sűrű füst-fellebben mozgó sötét alakjaival feltűnik. Egy nagy kerek asztal körül, mely a' szoba' szűk terét egészen elfoglalja, több izmos férfiak ültek boros palacszkáik mellett. – Agyagból készült apró füstölő szereiket éppen most tettek le, 's a' szőlő' babzó nedvével tölt palacszkákat szájokhoz emelik, 's ajkaikról ünnepélyes szavak hangzanak, miket hangos kacaj vagy egy egy pörge szitok követ. – Igen, most mosolygok visszaemlékezésem közben, de akkor fanyar képet láttaték azon kedvetlen tudósításra, hogy az egész faluban csak ezen füstös vendégház van, 's fáradt tagjaim' számára egyetlen nyughely a' fal melletti fapad. – »Igen helyes« válaszolám nem igen udvarias vendéglőmnek fojtott kedvetlenséggel – 's csendes meglepődésemért minden oldalról helyeslő szavakat hallék. A' magyar vendéglő nem igen ereszkedik udvariságokba, a' sima nyájasságot és zsebszorongatást schwábok és zsidóknak hagyja. A' piros szőlő' babzó nedve mi hamar elűz kedvetlenségemet, 's midőn a' falusi vendégek szétoszlottak, meglepődötten nyujtogatám fáradt tagjaimat kemény nyugágyamon.”²⁵

²¹ Uo.

²² Kóváry László: Tájékek. Utazási rajzokban. Nemzeti Társalkodó 11. (I.) 10. 1840. márc. 5. 79.

²³ Csátáry Ottó: Uti emlékek. II. Fejérvár. Életképek 3. (I.) 8. 1846. febr. 22. 245.

²⁴ Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 2. 1845. jan. 11. 59.

²⁵ Berecz Károly: Utazási képek Magyarhonban. Athenaeum 6. (I.) 76. 1842. jún. 26. 1206–1212.

A fenti idézetekből is jól látszik, hogy mennyire mást érez a csárda kapcsán az utazó és a visszaemlékező. Maga is megmosolyogja magát, ha visszagondol a csárda „élményére”, a csárda „menedék” funkciója itt is érzékelhető az utazó számára, de a visszaemlékező már nem így tekint erre a térre, így inkább a hibáira helyezi a hangsúlyt, és minden olyan toposz megjelenik itt, amely bár kiemeli a csárda sajátosságát, a visszaemlékező javító szándéka a rosszallásban mutatkozik meg: kiemeli a hibákat, s ezzel a változtatás igényét fejezi ki.

A fent idézett szövegek példáján is látható, hogy a veszély érzetét a szerzők leírják ugyan, de ténylegesen ember által okozott veszélyes helyzetekbe nem kerültek. Az Alföld túlságosan tág, szétszórta, vagy szélesen elterülő tér, amelyben az emberi települések olyan messze vannak egymástól, hogy a biztonság érzése gyengének tűnik. A szerzők gyakran azt hangsúlyozzák, hogy a nagy, összefüggő pusztákon való áthaladás esetén a hatóság vagy bármilyen segítség elérhetetlen, és a bajba jutott utazó nem számíthat sok jóra, ha csakugyan bajba kerül.

Fontos, hogy ez nem mindig a realitás leírása, sokkal inkább retorikai konstrukció, amely a tér ürességének érzetét erősíti: a pusztai táj „nagy csendje” egyben a jogrend gyengülésének metaforája.

A korai útleírások még nem idealizálják a pásztorokat és a pásztoréletet, gyakran jelennek meg bizonytalan, kiismerhetetlen emberként. A pásztorvilág egyszerre hozza a természethez való közelséget és az „idegenség” tapasztalatát.

Ugyancsak a későbbi korszakok „terméke” a betyár alakjának idealizált képe, amely a korszakban még nem jelent meg, de a betyár, mint jelenség, már ismert és használt fogalom. Ő testesíti meg a társadalom peremére sodródott embert, aki a végtelen térben „felszívódva” úgy jelenik meg, mint a pusztai tér egyik organikus eleme, ugyanakkor a hozzáállása, amelyet, mint jelzőt használnak inkább a szerzők, a „betyáros”. *„És midőn látám vala ezt, felsehajíték magamban: szegény magyar nép, mi felszín után kapkodok a' te igényeid, mi kevéssel lehet a' te szemeidet kiszűrni, és gyakran még e' keveset is megtagadják tőled, 's helyette saját legaljasabb gyöngeségeid tengerébe merítenek el! Eltanulják betyárságodat, hogy fitogtathassák előtted [...]”*²⁶ Egy másik helyen pedig: *„két vagy három jobb külsejű, de valóban félig betyár, félig nevelt. Szóval, mind remek példányai azon vándor”*.²⁷ Ezekben az esetekben inkább egy – valamely nemzet képviselőihez – társított karakterisztikai jellemzőként használják a szerzők.

Konkrét személyekre alkalmazva is találkozunk a kifejezéssel: *„A' mint ismét a' város-házhoz érünk, már csak két betyárt pillantunk meg előtte, kik talán valami vacsora reményében maradtak itt ekkorig. De már ők is távozni készülnek. Az idősbik botján feltápászkodik heverő helyéből; a' mellette feküdt bután bámészkodó ripók összfonyszerűleg utánozva mozdulatait, 's a' mint az a' menésre adja magát, ő is utána iramlík, 's menésközben e' párbeszédet hallatják:*

»Hol bál kend ez éjjel, János bácsi?»

»Hol? – hát a' hol szoktam, mikor jó idő van, – a' tanyán.»

*»Megálljon kend, János bácsi, én is kenddel megyek.»*²⁸

²⁶ Berecz Károly: Uti tárcza II. Életképek 4. (I.) 6. 1846. febr. 7. 187.

²⁷ Berecz Károly: Uti tárcza III. Életképek 4. (I.) 8. 1846. febr. 21. 252.

²⁸ Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 5. 1845. febr. 1. 149.

A számkivetettség, a bizonytalanság megtestesítője itt a két betyár, akiket a szerző arra használ fel, hogy tovább vigye olvasóját a bemutatni kívánt településen és az életmódjukból adódó vándorlás a szerző mondandóját jól tovább is viszi. Nincs szó idealizálásról, inkább egy írói, retorikai fogásról, sőt a leírás módja, a tétlen, majd lassan és kiszámíthatatlanul elinduló emberekről a veszély érzetét kelti fel az olvasóban, mert ez a bizonytalanság bármikor fordulhat akár ellene is.

Arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy az útleírások szerzői tudatosan konstruálnak feszültséget a szövegben, hosszú, eseménytelen útleírások után hirtelen „gyanús lovas” jelenik meg, a csárdába való megérkezést gyakran félelem előzi meg, az éjszakai pusztán való átkelés állandó narratív csúcspont. A veszély tehát irodalmi eszközként is működik. Ezeknek az írói célú és a valós veszélyt leíró részeknek a szétválasztása nehéz feladat, konkrét eseményekkel nemigen igazolható leírásokról van szó. A „puszta veszélyessége” tehát elsősorban ezekben a szövegekben diszkurzív konstrukció, ami azt erősíti, hogy az Alföld ebben az időszakban még nem egy idealizált tér, azt a jelentését egy későbbi időszakban társítják hozzá. A veszély motívuma nem kizárólag tapasztalati elem, hanem a táj nemzeti és kulturális jelentésszféra egyik alapotívuma, amely később a romantikus Alföld-kép meghatározó narratív elemévé válik.

Ugyanakkor kevés esetben, már az 1840-es évek közepén is lehet találkozni olyan szövegekkel, amelyek a betyárvilág idealizálását célozzák: „*Borsodmegyében Szentpéterhez nem messze van a' híres »Kopaszföldj« nevezetes pászta volt ez hajdan innen- és túl a 'Tiszán, kalandor lovagja emelé azt országbirúságra. Itt lakott a híres Angyal Bandi, kinek egyetlen szerencsétlensége csak az volt, hogy nem a' tizenötödik században született; mert olly eredeti Falstaff-jéle életnézetekkel 's kalanduszomjas lélekkel, millyekkel e' lovag birt, bizony sokra vibette volna.*”²⁹ Az ilyen céllal készült szövegek azonban még kisebbségben vannak ebben az időszakban.

Az üresség, kitöltetlenség és a veszély képzete mellett egy harmadik hangsúlyos elem az útleírásokban az Alföld archaikussága, amely bár az 1840-es évektől kezdve szintén a nemzeti karakter sajátosságaként, így pozitív megítélésben kerül be a szövegekbe, de a mi korszakunkban sokkal inkább a maradiság, elmaradottság szinonimájaként használják a szerzők.

A 19. század derekán meginduló Tisza-szabályozás a magyar történelem egyik legnagyobb állami beavatkozása volt, amely alapvetően alakította át az Alföld fizikai és társadalmi szerkezetét. Mivel azonban a korszak útirajzirodalma még a nagy folyamszabályozások előtt vagy azok kezdeti fázisában keletkezett, ezért különösen értékes forrás arra, hogy megértsük: milyen tájat „veszített” el a kortárs szemlélő, és milyen jelentéseket társított ahhoz a világhoz, amelyet a modernizáció fokozatosan átalakított.

Az útleírások e tekintetben sajátos dokumentumok: a tájban nem csupán tereptárgyakat látnak, hanem élményvilágot, kulturális formát és nemzeti karakterjegyeket. Így a tájalakítás modern állami projektje az útirajzok nézőpontjából nem mérnöki vagy gazdasági vállalkozás, hanem a nemzeti tér átértelmezésének kérdése.

A 19. század eleji útirajzok gyakran rögzítik az Alföld áradások, mocsarak, vízjárta mezők határozta világát. A külföldi és hazai megfigyelők egyaránt úgy érzékelik, hogy a térség „időn kívül”, „ősi” karaktert hordoz. Gyakori toposzként jelenik meg a Tisza „kiszámíthatatlan folyóként”, amikor az útleírók a kanyargós, lassú, helyenként mocsaras

²⁹ Berecz Károly: Uti tárcza III. Életképek 4. (I.) 8. 1846. febr. 21. 252.

medret a természet „szelíd, de megzabolázhatatlan” erejének metaforájaként értelmezik. A vízjárás bizonytalansága a helyiek életmódjára – legeltetésre, halászatra, alkalmi munkákra – is rányomta bélyegét. A mocsarak és ártéri erdők, mint archaikus tér jelentek meg, sok szerző hangsúlyozza, hogy a folyó menti világ a régi korok maradványa, ahol a természet és ember közti viszony a civilizáció előtti állapotokat idézi. Ezek a leírások a tájat mintegy kulturális emlékezetként rögzítik.

A periodikusan előtűnt területek egyszerre tűnnek fenyegetőnek és fenségesnek. Az útirajzok szemében a Tisza a „szabadságot és pusztulást egyszerre hordozó” természet megtestesítője.

Ezek a megfigyelések azért fontosak, mert a szabályozás utáni korszak számos szereplője éppen ezt a „régit” siratja: a modernizációt sokan a táj különleges, „egyedi magyar” karakterének elvesztéseként értelmezik. Az útirajzok tehát a premodern tájkép kulturális lenyomatait őrzik.

Ezzel párhuzamosan az újító szándék vágya felülkerekedik a leírásokban, és a folyó kanyargó, áradó képét civilizációs hiányként értelmezik. A rosszul megközelíthető települések és a lakóik helyzetének részletes ecsetelése a modern államiság hiánytüneteként tűnik fel, az archaizmus pedig gyorsan a maradiság, elmaradottság metaforájává válik a szövegekben.³⁰

Az útleírók ritkán beszélnek közvetlenül nemzetállami törekvésekről. Mégis, amikor a „rend”, „rendbe tevés”, „javítás”, „felemelés” kifejezéseit használják, ezek gyakran a nemzeti haladás eszméjét tükrözik. A Tisza-szabályozás mintegy a magyar nép sorsának metaforája lesz: ha a folyót sikerül megzaboláznia, akkor a nemzet is rendezettebbé, szilárdabbá válik. Ezek a gondolatok gyakran implicit módon, élménybeszámolóba ágyazva jelennek meg.

Későbbi kutatások tárgyát képezheti, de itt most csak felvetem a kérdést, hogy érdekes lenne a folyószabályozások előtti és utáni narratívákat összevetni a táj képének állásáról és annak alakulásairól. A 30-as évek során még a modernizációs olvasat a hangsúlyosabb: a szabályozatlan folyó(k) a rendezetlenség, elmaradottság jelképeivé válnak, a tájban élő emberről pedig meglehetősen negatívan írnak a szerzők. Az 1840-es évektől, de azt követően még inkább viszont már ősi magyar térként, az eredetiség, a szabadság jelképeivé válnak a folyószabályozások előtti tájak. Azok megváltoztatása részben esztétikai, részben kulturális veszteséget jelent mindenki számára. De az is jelentősen változik, hogy hogyan tekintenek a szerzők a folyóra: kezdetben kiaknázatlan közlekedési lehetőséget, gazdasági erőforrást jelent, majd a táj változása után már valamiféle misztikus, fenséges természeti erőként írnak róla, amelyet talán kár is volt megbolygatni.

A táj változásainak kulturális dimenzióját az útleírások jól szemléltetik azzal, hogy megmutatják a modernizációs folyamat élménytörténetét: hogyan látta a kortárs az elvesző, átformálódó Alföldet. Ezzel párhuzamosan érzékeltetik a modernizáció ellentmondásosságát is, mivel a 30-as években domináns haladás motívum mellett megjelenik a 40-es évekre a veszteség motívuma is. Ugyanakkor a 30-as évek úti irodalmának egyik legfontosabb jellemzője, hogy egy átmeneti időszakot rögzítenek, bemutatják az Alföld képét a szabályozások előtti utolsó pillanatban.

Már a fent leírtakból is jól látszik, hogy a 19. század első felében keletkező magyar útleírások az Alföldet nem csupán földrajzi térként írták le, hanem egy olyan mentális

³⁰ Vajda Péter: *Uti philosophia. Életképek 3. (I.)* 11. 1845. márc. 15. 339–343.

térként, ahol a táj fizikai jellemzői és a szerzők kulturális értelmezései állandó párbeszédben álltak. Ezek a szövegek nem a tájról készült „objektív” leírások, hanem a korabeli magyar elit térképzeteinek rögzítései. A térérzékelés vizsgálata így lehetővé teszi annak feltárását, hogy a szerzők milyen funkciókat, jelentéseket, szerepeket tulajdonítottak az Alföldnek – és ez hogyan járult hozzá a nemzeti térképzetek kialakulásához.

A magyar útleírók számára az Alföld elsődleges térbeli tapasztalata a horizont, amely metaforikusan is meghatározza a térérzékelést. A táj „alig tagolt”, „egynemű”, „messze futó” jelzői gyakran ismétlődnek, ami azt sugallja, hogy a szerzők számára az Alföld nemcsak síkság, hanem olyan homogén tér, amely a tekintet szabad mozgását, ugyanakkor a térbeli tájékozódás nehézségét is magában hordozza.

Ebből a vizuális benyomásból épülnek fel azok a mentális térképek, amelyekben a táj két végpont között feszül: egyrészt szabadság és tágasság jellemzi, másrészt üresség és a tájékozódás nehézsége.

A sík tér azért válik jelentéssé, mert a korabeli utak ritkasága, a települések nagy távolsága és az infrastruktúra hiánya a tájat a kiszolgáltatottság és a messzeség érzetével is felruhazza. Így az Alföld mentális térképe kettős karakterű: egyszerre nyitott és ijesztő, egyszerre a magyar „otthonosság” és az „elszigeteltség” tere.

Egyik jellegzetes példája ennek a pusztai utak hiánya: eltűnő nyomvonalak, homokdűnék által befűjt ösvények, rosszul jelölt irányok. A tévelygés motívuma erősen összefonódik az emberi veszély percepciójával. Aki eltéved, az kiszolgáltatott, és így könnyű célponttá válik. A táj bizonytalansága az emberi fenyegetés lehetőségét is felerősíti.

A szerzők gyakran érzékelik úgy az Alföldet, mint a civilizált Európa és a „keleti világ” közötti átmeneti zónát. Ez a határhelyzet nem csupán geopolitikai értelemben jelenik meg, hanem kulturális-képi toposzként is. A „végtelen pusztát” a nomád eredet képzetét idézi fel, a lovas kultúra emlékei, a pásztorélet archaikus vonásai mintha „keleti” karaktert kölcsönöznének a térnek, sok szerző (pl. tájleíró nemesi utazók) tudatosan helyezi az Alföldet a „magyarság bölcsőjének” vagy ősi terének pozíciójába.

Ez a határszerep egyszerre teszi az Alföldet különlegessé (a magyar másság tere) és bizonytalan értelművé (civilizációs peremvidék).

Az Alföld fizikai helye és az ebből következő fent felvetett módokon perifériaként való bemutatása a szerzőktől nem ritka, azonban amikor a leírás perspektívája kitágul, akkor hirtelen az Alföld földrajzi helyének megfelelően központi helyzetbe kerül, egy olyan tér helyzetébe, amely a Felvidék, Erdély, a Dunántúl és a Balkán között húzódó útvonalak metszéspontja és amely maga is rendelkezik központokkal, mint például Szeged, Debrecen, Karcag, Nagykőrös vagy Kecskemét, amely települések a szerzők mentális térképén is központi helyet foglalnak el.³¹ A furcsa ellentmondás, tehát, hogy egyszerre írják le az Alföldet perifériális területnek és központi területnek, az fakadhat többek között a szerzői szándékból, de az útleírás, mint műfaj esetében talán még egy, inkább írói tudatos, vagy tudattalanul működő mintát érdemes kiemelni. Azt, hogy a szerzők a gyér

³¹ Jó példa erre Kaján Ábel korábban hivatkozott szövege(i). Debrecen számára egy olyan kulturális és földrajzi központ, amely szerinte senki számára sem megkerülhető az országban, sőt, a cikkfolyam záró írásában „hazánk egyik fővárosa”-ként emlegeti. Ugyanakkor a sorokat olvasva egyértelmű, hogy sokkal inkább „számmonkéri” a várost és a helyzetéből adódó lehetőségeket, mintsem valamiféle idilli példaképnek állítja be. Lásd: Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 2. 1845. jan. 11. 56–64.; illetve: Kaján Ábel: Utazás Debreczenben. Életképek 3. (I.) 5. 1845. febr. 1. 147–150.

infrastruktúra és a települések közötti üres terek miatt gyakran a „kijáratok” és „végpontok” mentén rendezik el a tájat – az utak, folyók, csárdák hálózata teremti meg a kulturális térbeliséget.

A perifériaként való ábrázolás összefonódott az elmaradottság alakzatával, mert a szerzők sok olyan jelenséget tapasztaltak itt, amelyet a modernizációból való kimaradás-ként értelmeztek. Az Alföld így ismét nem egyszerű földrajzi terület, hanem sokadik szempontból diszkurzív tér, amelyben az elmaradottság jelei a tájképi, társadalmi, gazdasági és mentális struktúrákban egyaránt megjelennek.

Az Alföld gyakran olyan térként jelenik meg, amely nem egyszerűen földrajzilag különbözik az ország más vidékeitől, hanem időben, gazdaságilag és kulturálisan is „lemaradtnak” tűnik. Az „elmaradottság” azonban nem objektív mérőszámként, hanem diszkurzív konstrukcióként működik: a szerzők az Alföldet a „fejlődés”, a „haladás” és a „civilizáció” implicit normáihoz mérik, s e viszonyítás révén jelölik ki helyét a nemzeti térkép perifériáján.

Az útirajzokban az Alföld nemcsak metaforákon keresztül konstruálódik, hanem a nyelvtani és szemantikai szerkezetek szintjén is. A szerzők gyakran élnek olyan kifejezésekkel, amelyek a tér kiterjedését nem mérhető távolságként, hanem nyelvi viszonyként ragadják meg: „messze”, „hosszan”, „sokáig”, „sehol”. Ezek a határozószók és módosítószók nem precíz információt adnak, hanem az átéltséget közvetítik.

Különösen jellemző az irányok elbizonytalanítása. Az Alföld leírásában gyakran hiányoznak a konkrét tájékozódási pontok, helyettük relatív iránymegjelölések jelennek meg („előttünk”, „mögöttünk”, „mindenfelé”). A tér így nem objektív koordinátarendszerként, hanem szubjektív térélményként válik elbeszélhetővé. Ez a nyelvi eljárás megerősíti az Alföldet, mint nehezen strukturálható teret, ahol a klasszikus térleírás eszközei elégtelenek bizonyulnak.

Az Alföld egyik legmarkánsabb nyelvi toposza a horizont. A látóhatár folyamatos emlegetése nem csupán tájleíró elem, hanem a tér ontológiai meghatározásának eszköze. A korábban említett módon a horizont kapu-szerepe itt nem lezár, hanem megnyit: nincs mögötte hegy, erdő vagy város, amely értelmezési keretet adna.

Nyelvileg ez gyakran olyan szerkezetekben jelenik meg, amelyek az állandó eltolódást hangsúlyozzák: a horizont „hátrál”, „eltűnik”, „soha nem érhető el”. Ez a nyelvi dinamika az Alföldet folyamatosan kicsúszó térként konstruálja, amely ellenáll a birtoklásnak és a megismerésnek.

A horizont metaforája egyúttal egzisztenciális dimenziót is kap: az utazó saját helyzetének bizonytalanságát, a térben való feloldódását fejezi ki.

Az Alföld leírásában gyakori az enumeráció, azaz a hosszú felsorolások alkalmazása. A szerzők egymás után sorolják a táj elemeit – gyakran éppen azért, mert egyik sem tűnik önmagában jelentősnek. Ez a nyelvi stratégia a megismerés kísérletének jele: a szerző mintha a részletek halmozásával próbálná „megragadni” az egészet.

Ugyanakkor a felsorolások sokszor éppen az ellenkező hatást váltják ki: a sok apró, hasonló elem feloldódik a monotonításban, és az Alföld egységes, differenciálatlan térként jelenik meg. Az enumeráció így egyszerre a megismerés eszköze és a megismerés kudarcának jele.

Az Alföld nyelvi megalkotásában kiemelt szerepet játszik a negáció. Az útirajzokban gyakran nem azt írják le, mi van, hanem azt, mi nincs. A hiány nyelve különösen hatékony az olyan tér leírásában, amely a korabeli esztétikai normák szerint kevés pozitív jegyet kínál.

A „nincs árnyék”, „nincs út”, „nincs falusi élet” típusú megfogalmazások halmozódása olyan retorikai ürességet hoz létre, amely a tájat „elégtelenként” minősíti. A negáció nem pusztán leíró eszköz, hanem értékítélet, amely implicit módon kijelöli a normális vagy a kíváncsú táj kritériumait.

Ez a nyelvi stratégia szorosan kapcsolódik az elmaradottság diskurzusához: az Alföld azért tűnik elmaradottnak, mert nem felel meg azoknak a nyelvileg előfeltételezett normáknak, amelyek szerint egy térnek működni kell(ene).

A nyelvhasználat az Alföld ábrázolásában a mozgás tapasztalatát is közvetíti. A szerzők gyakran hosszú, mellérendelő mondat szerkezetekkel írják le az utazást, amelyek ritmusa imitálja a lassú, egyhangú haladást. Az események elnyújtása, a részletek felsorolása a narratív időt is kitágítja.

Ezzel szemben, amikor váratlan esemény (vihar, találkozás, veszély) történik, a nyelv hirtelen tömörödik: rövid mondatok, gyors váltások jelennek meg. Ez a kontraszt tovább erősíti az Alföld „alapállapotának” mozdulatlanságát, amelyből az esemény csak átmenetileg emelkedik ki. A nyelv tehát nemcsak leírja, hanem megszervezi az Alföld időélményét.

Fontos azt is megemlíteni, hogy visszatérő mozzanat az, amikor a szerzők a nyelv elégtelenségéről beszélnek. Az Alföld „leírhatatlan”, „szavakkal alig megragadható” térként jelenik meg, amely mintha ellenállna a nyelvi rögzítésnek. Ez a toposz paradox módon nem a leírás kudarcát jelzi, hanem a táj kivételességét hangsúlyozza. A nyelv kudarcának deklarálása a pusztai esztétikai és kulturális rangját emel(het)i.

A nyelvhasználat és metaforika fenti sorokban bemutatott rövid vizsgálata megmutatja, hogy az Alföld a 19. század eleji magyar útirajzokban nem egyszerűen adott tér, hanem nyelvileg létrehozott konstrukció, amelyben hiány, mozgás, idő és értékítélet egyaránt megjelenik.³²

Az útirajzokban gyakran megfigyelhető az a gondolkodási séma, amely szerint a természeti környezet formálja az ember jellemét. Ez a felvilágosodás és a korai romantika klíma- és karakterelméleteiből táplálkozó elképzelés különösen alkalmas volt arra, hogy az Alföldet a „magyar természet” magyarázatának alapjául használják. A nyelvi elemek, amelyek az Alföldet üresnek, nyitottnak, végtelennek és csendesnek írják le, közvetett módon a magyar karaktert is hasonló jegyekkel ruházzák fel. A pusztai hallgatagsága a magyar „szűkszavúság”, a horizont végtelensége a szabadságszeretet, az időtlenség pedig a történelmi kitartás és állandóság nyelvi megfelelőjeként értelmeződik. A táj nyelvi konstrukciója így antropomorf áthallásokkal telítődik.

A korai útirajzokban az Alföld üressége gyakran hiányként, elmaradottságként vagy veszélyként jelenik meg.³³ Ugyanakkor ezek a negatív metaforák fokozatosan ártérteke-

³² A szövegek nyelvészeti vizsgálatához, egy teljesen más forrásbázis esetében lásd: Lajtai 2013. 265-385.

³³ Sárkány 1935. 69-70, 75.

lődnék a nemzeti diskurzus keretében. A nyelv, amely kezdetben az Alföldet „nélkülözések” sorozataként írja le, egy ponton képessé válik arra, hogy ugyanezeket a jegyeket pozitív jelentéssel ruházza fel.

Az üresség a szabadság feltételévé válik: a nyitott tér nem korlátoz, hanem mozgásteret ad; a határok hiánya nem rendezetlenséget, hanem autonómiát sugall. Ez az átfordítás a nemzeti karakter diskurzusának egyik kulcsmomentuma, hiszen lehetővé teszi, hogy az Alföld – korábbi periférikus pozíciója ellenére – a magyar szabadságeszmény térbeli hordozójává váljon.

A csend nyelvi toposza, amely az Alföldet gyakran kíséri, a nemzeti karakter diskurzusában erkölcsi dimenziót kap. A hallgató táj nem üres, hanem fegyelmezett; nem kietlen, hanem önmagába forduló. Az útirajzok nyelvében ez a csend gyakran a magyar ember visszafogottságának, belső erejének és tűrésének metaforájává válik.

Ez a kapcsolat különösen fontos a politikai értelemben még nem önálló nemzet önképének szempontjából. A nyelv, amely a tájat csendesként írja le, alkalmas arra, hogy a történelmi elnyomás alatt álló közösség erőit természetes adottságként mutassa fel.

A nyelvhasználat és metaforika végső soron hozzájárul ahhoz, hogy az Alföld a 19. század eleji magyar útirajzokban esszencializált nemzeti térré váljon. A puszták nem egy régió a sok közül, hanem az a tér, ahol a „magyar” karakter leginkább önmaga lehet.

Ez az esszencializáció ugyanakkor nem adottság, hanem nyelvi és diszkurzív eredmény. Az útirajzok nyelve teremti meg azt a kapcsolatot, amely a táj jellemzőit a nemzet karakterével összekapcsolja.

Az útirajzokban az Alföld gyakran olyan térként jelenik meg, ahol a múlt nem válik láthatóvá. A szerzők beszámolóit szerint hiányoznak azok a táji jelek – romok, régi városfalak, emlékművek –, amelyek más vidékeken természetes módon strukturálják a történelmi tudatot. A nyelv itt ismét a hiány felől szerveződik: nem az emlékek felsorolása történik, hanem azok keresése és hiányuk regisztrálása, vagy egyáltalán: magának a témának a hiánya a szövegekben.

Ez a tapasztalat nem független az útirajz műfajától. Az utazó a térben haladva történeteket vár, de az Alföldön a táj ezt nem adja meg, amikor történetet mesél (pl. a már említett betyárokkal kapcsolatban). A nyelvben ezért gyakran jelennek meg olyan megfigyelések, amelyek a múlt elérhetetlenségét vagy feloldódását sugallják. A táj „egyenemű”, „változatlan”, „régieket nem őrző” térként válik leírhatóvá.

A történelmi jelek hiánya az Alföldet az útirajzokban gyakran időn kívüli térként pozicionálja. Ez az idő kiesés nem azt jelenti, hogy a tájnak nincs múltja, hanem hogy a múlt nem válik narratívává. A puszták így nem történelmi rétegekből álló térként jelennek meg, hanem folyamatos jelenként, amelyben az idő nem, vagy csak alig hagy nyomot.

Ez az időtlenség a nyelv szintjén is megjelenik: a leírásokban dominálnak az általános jelen idejű megállapítások, a ciklikus természeti folyamatok (évszakok, időjárás) hangsúlyos, miközben hiányoznak a konkrét történelmi időpontokra utaló elemek. Az Alföld így természeti időben létezik, nem történelmi időben.

A történeti emlékezet hiánya különös feszültséget teremt a nemzeti diskurzusban. A nemzeti közösség önazonossága ugyanis hagyományosan a közös múlt, a történelmi emlékezet köré szerveződik. Az Alföld azonban – az útirajzok nyelvi konstrukciója szerint – mintha nem kínálta ilyen kapaszkodókat.

Ez a hiány azonban nem vezet az Alföld kirekesztéséhez a nemzeti térből. Éppen ellenkezőleg: a táj emlékezetnélkülisége lehetővé teszi, hogy a nemzeti karaktert ne történeti dicsőség, hanem morális és természeti jegyek alapján határozzák meg. Az Alföld így nem a múlt hősiességének tere, hanem a jelenben megélt állhatatosság és kitartásé.

A szövegekben egyre inkább megjelenik az a gondolat, hogy az Alföld történeti „üressége” nem végállapot, hanem lehetőség. A táj, amely eddig nem vált a történelem színterévé, a jövőben azzá válhat. Ez az elképzelés különösen jól illeszkedik a reformkori gondolkodás modernizációs és nemzetépítő törekvéseihez.

A nyelv itt finoman vált: az Alföld már nem csupán „múlt nélküli”, hanem „még nem betöltött” térként jelenik meg. Ez a retorikai elmozdulás lehetővé teszi, hogy a táj a nemzeti fejlődés projektív terévé váljon, ahol a jövő történetei megírhatók.

Az Alföld útirajzi ábrázolásában a természet gyakran „elnyeli” a történelmet. A folyók, mocsarak, puszták dinamikája felülírja az emberi beavatkozás nyomait. A táj folyamatos átalakulása (árvizek, kiszáradások) megakadályozza, hogy a múlt stabil jelei fennmaradjanak.

Ez a természet–történelem ellentét ismét a nemzeti karakter diskurzusát erősíti: az Alföld lakói olyan közösségként jelennek meg, akik nem a múlt emlékeire, hanem a természettel való folyamatos küzdelemre és alkalmazkodásra építik identitásukat. A szerzők interpretációjában azonban ez a fajta passzív hozzáállás a természethez és küzdelem annak kihívásaival kezdetben inkább kap negatív megítélést. Ennek fő oka az lehet, hogy – még – nem használták ki a táj nyújtotta lehetőségeket és nem igazítják azt saját akarathoz és igényeikhez.

Fontos hangsúlyozni, hogy az emlékezet hiánya nem objektív adottság, hanem az útirajzi beszélő nézőpontjának következménye. Az utazó rövid ideig tartózkodik a térben, és elsősorban azt érzékeli, ami vizuálisan és narratívan hozzáférhető számára. A helyi, szóbeli hagyományok, mindennapi emlékezetformák többnyire kívül maradnak a látókörén.

Így az Alföld emlékezetnélkülisége nem a helyiek múltjának hiányát, hanem a kívülálló emlékezeti vakfoltjait tükrözi. Ez a felismerés különösen fontos a forráskritika szempontjából.

Az útirajzok Alföld-képének egyik kulcsa az a strukturális ellentét, amely a természet időrendje és a történelem időrendje között jön létre. Az Alföldet a szerzők következetesen olyan térként ábrázolják, ahol a természet dinamikája felülírja az emberi időt, és ezzel együtt a történeti emlékezet lehetőségét is.

Az útirajzokban az Alföld ideje elsősorban az évszakokhoz, időjárási szélsőségekhez, árvizekhez, aszályokhoz, legeltetési ciklusokhoz kapcsolódik. Ez ciklikus idő, amely nem halad előre, hanem ismétlődik. A történelem ezzel szemben lineáris: eseményekhez, dátumokhoz, változásokhoz kötődik. Az Alföld leírásában azonban ez a lineáris idő nem tud megtelepedni.

A nyelv ezt azzal fejezi ki, hogy az események ritkán kapnak konkrét időpontot, a „régén” és „mindig” időhatározók dominálnak, a változás nem fejlődésként, hanem viszszeretérsként jelenik meg. Ez az időkezelés az Alföldet történelmen kívüli térként konstruálja.

Az Alföld természeti adottságai – különösen a víz – az útirajzokban gyakran az emlékezet ellenségeiként jelennek meg. Az árvizek, mocsarak, folyómeder-változások olyan erők, amelyek eltüntetik az emberi nyomokat, elmosnak településeket, átírják a tájat.

A természet itt nem háttér, hanem aktív szereplő, amely megakadályozza a történeti rétegződést. A romok hiánya nem pusztán kulturális hiányként, hanem természeti következményként jelenik meg.

A természet–történelem ellentét az útirajzokban gyakran nem végleges ítéletként, hanem átmeneti állapotként jelenik meg, egy olyan tényezőként, aminek a megváltoztatása a nemzet fejlődése szempontjából tulajdonképpen elkerülhetetlen. Az Alföld nem azért történetietlen, mert alkalmatlan lenne rá, hanem mert még nem került teljesen emberi kontroll alá, még nem „szelídült meg”, még nem integrálódott a modern időrendbe.

Ez a „még nem” kulcsfontosságú a nemzeti diskurzus szempontjából. A táj természeti túlsúlya kihívásként jelenik meg, amelyhez a nemzetnek viszonyulnia kell. A történelem hiánya így feladattá alakul.

A 19. század eleji útirajzokban implicit módon megjelenik az az elképzelés, hogy az Alföld történetisége nem múltbeli eseményekből, hanem folyamatos küzdelemből áll. A történelem itt nem emlékművekben, hanem túlélési stratégiákban, alkalmazkodásban, munkában, tűrésben valósul meg.

Ez a felfogás elmozdítja a történelmet a reprezentáció (emlékek, jelek) szintjéről a gyakorlat szintjére. Az Alföld lakói nem azért történetietlenek, mert nincs múltjuk, hanem mert a történelmük nem monumentalizálódik. Ez az egyik fontos eleme lesz a helyi lakossággal szembeni kritikáknak.

A természet túlsúlya az Alföldön közvetlenül kapcsolódik a nemzeti karakter diskurzusához. Az útirajzok nyelvében sajátos összefüggés rajzolódik ki a táj és a nemzeti karakter kapcsolatában. A kiindulási pont szerint a természet erős, tehát az embernek ellenállónak kell lennie. A tér instabilitása az egyének szívósságát is megköveteli, ez a szívósság azonban nemcsak a tájjal szemben teszi ellenállóvá a benne lakókat, hanem a tájon kívülről érkező impulzusokkal szemben is. Így ez a szívósság viszonylag könnyen egy negatív attitűddé is átalakul a szerzők számára.³⁴ Az pedig, hogy a történelem nem, vagy alig hagy nyomot, azt vonja maga után, hogy az identitás nem az emlékezeten, hanem morális, a fent felsorolt karakterisztikai alapokon nyugszik.

Így az Alföld természeti dominanciája nem a magyar karakter hiányát, hanem sajátos minőségét igazolja a szerzők számára. A nemzeti identitás nem a múltra való hivatkozásban, hanem az állandó jelenben való helytállásban gyökerezik. Ez a felfogás áthelyezi a történelmet az emlékművek és események szintjéről a karakter és magatartás szintjére. Az Alföld így nem „történet nélküli”, hanem másként történeti: a történelem nem megőrződik, hanem folyamatosan „újratermelődik”.

³⁴ Szathmáry Károl: A sárréti nép Biharban. Életképek 4. (I.) 9. 1846. febr. 28. 277–280.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a természet–történelem ellentét nem zárt narratíva. Épp ellenkezőleg: előkészíti azt a gondolkodást, amelyben a modernizáció (folyamszabályozás, infrastruktúra, térképészet) a történelem „bevezetésének” eszköze lesz az Alföldön.

Az útirajzok nyelvében a természet túlsúlya implicit módon már kijelöli azt az irányt, amerre a haladásnak történnie kell: a természet uralmát fel kell váltania az emberi időnek.

A 19. század első felének magyar útleírásai az Alföldet nem pusztán földrajzi térként, hanem összetett kulturális és diszkurzív konstrukcióként jelenítik meg. A vizsgált szövegek tanúsága szerint a síkság képe folyamatos átalakuláson megy keresztül: az útleírók kezdeti idegenség- és hiánytapasztalatától eljutunk egy olyan értelmezési keretig, amelyben az Alföld a magyar nemzeti önazonosság egyik kiemelt hordozójává válik. Az „üresség”, a veszély és az archaikusság motívumai nem elszigetelt leíró elemek, hanem egymással összefonódó jelentésrétegek, amelyek együtt formálják az Alföldről kialakuló mentális térképet.

Tanulmányomban igyekeztem rámutatni arra, hogy az Alföld kezdetben esztétikai és narratív kihívást jelentett a kortárs utazók számára. A klasszikus és kora romantikus táj-esztétika normáihoz szokott szem számára a síkvidék „egyneműsége” és „történetietlensége” értelmezhetetlennek, sőt elutasítandónak tűnt. Az útirajzok azonban nem maradnak meg ennél a negatív tapasztalatnál: az üresség fokozatos átértékelése révén kialakul a sík fenségességének tapasztalata, amely új esztétikai nyelvet biztosít az Alföld leírásához. A horizont végtelensége, a táj nyitottsága és lehatárolatlansága így nem hiányként, hanem szabadságélményként, a magyar karakter térbeli megfelelőjeként jelenik meg.

Ezzel párhuzamosan a veszély motívuma – az időjárás szélsőségsége, a tájékozódás nehézségei, az infrastruktúra hiánya, valamint a betyárvilág és a csárdák liminális tere – a puszták más-mivoltának egyik legfontosabb szervezőelvévé válik. A veszély nem kizárólag empirikus tapasztalatként, hanem tudatosan felépített narratív és retorikai elemként működik, amely egyszerre erősíti a tér idegenségét és emeli ki annak sajátosságait. Az Alföld így olyan térként jelenik meg, ahol az ember kiszolgáltatottsága, a természet erejével való szembesülés és az önmagára utaltság élménye koncentráltan tapasztalható meg.

Az archaikusság diskurzusa tovább árnyalja ezt a képet. A szabályozatlan folyók, a vízjárta tájak és a pásztori életformák az útleírásokban egyszerre jelentenek elmaradottságot és ősi eredetiséget. A modernizáció előtti Alföld így kettős értelmezés alá kerül: egyrészt a haladás és a „rendbe tevés” hiányaként, másrészt a nemzeti múlt és a „tiszt” magyarság térbeli emlékezeteként. Ez a kettősség különösen jól érzékelhető a Tisza-szabályozás körüli narratívákban, ahol a civilizációs előnyök és a kulturális veszteség motívumai egyszerre vannak jelen.

A dolgozat egyik fő tanulsága, hogy az útleírások nem tekinthetők objektív tájleírásoknak: a szerzők nézőpontja, mozgáshelyzete, esztétikai és ideológiai előfeltevései alapvetően meghatározzák az Alföldről alkotott képet. A vizualitás elsődlegessége, a rövid idejű tapasztalatokból levont általánosítások és a hallgatások – különösen a helyi társadalmi viszonyok és alternatív nézőpontok hiánya – mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az Alföld homogén, esszencializálható térként jelenjen meg. Ez a homogenizálás azonban éppen azt teszi lehetővé, hogy a síkság a nemzeti diskurzus egyik központi színterévé váljon.

Összességében megállapítható, hogy a 19. század eleji magyar útleírásokban az Alföld olyan átmeneti és nyitott jelentésteret képez, amelyben a természetföldrajzi adottságok, az esztétikai tapasztalatok és a nemzeti önértelmezés folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással. A pusztá nem passzív háttér, hanem aktív jelentéshordozó: a magyar identitás térbeli metaforája, amely egyszerre hordozza a szabadság, a veszély, az elmaradottság és az eredetiség képzeteit. E diskurzusok vizsgálata nemcsak az Alföld irodalmi reprezentációinak megértéséhez járul hozzá, hanem ahhoz is, hogy pontosabban lássuk, miként formálódott a modern magyar nemzeti térképzet a 19. század első felében.

Források és irodalom

Nyomtatott források

Sajtótermékek

Athenaeum
Életképek
Nemzeti Társalkodó

Szakirodalom

Albert 2004.

Albert Réka: „Te a magyarnak képe vagy nagy rónaságunk!”, avagy a nemzeti tér táji reprezentációja. In: Fehéren, feketén Varsánytól Rititiig. I. Szerk. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor. Budapest, 2004. 81–95.

Gyáni 2010.

Gyáni Gábor: A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon* 56. (2010) 1–2. 239–257.

Lajtai 2013.

Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusai. Budapest, 2013.

Lakner 2025.

Lakner Lajos: Módszertani megfontolások az 1840-es évek sajtója Debrecen képe vizsgálatához. In: „Hová e gondolatvezér mulatni vissza-visszatér” – Tanulmányok a 70 éves S. Varga Pál köszöntésére. Szerk. Bényei Péter – Béres Norbert – Gönczy Monika. Debrecen, 2025. 239–249.

Popova-Nowak 2006.

Popova-Nowak, Irina V.: A nemzet felfedezésének Odüsszeiája. Magyarok Magyarországon és külföldön, 1750–1850. *Korall* 7. (2006) 26. 128–152.

Radnai 2023.

Radnai Dániel Szabolcs: Táj, régió, nemzet. Tájértelmezés és irodalomtörténet viszonya a 19. századi regionális irodalom kontextusában. In: Replika (2023) 128. 83–99.

Radnóti 2024.

Radnóti Sándor: A táj keletkezéstörténetei. Budapest, 2024.

Sárkány 1935.

Sárkány Oszkár: A tájeszmény változásai a magyar költészetben Petőfig. Budapest, 1935.

Sinkó 1989.

Sinkó Katalin: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben. In: Ethnographia 100. (1989) 1–4. 121–154.

Szinnyei 1885.

Szinnyei József (szerk.): Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. Történelem és segédtudományai. Budapest, 1885.

Szirák 2016.

Szirák Péter: Ki említ megérkezést? Budapest, 2016.

I. Tóth 1950.

I. Tóth Zoltán (szerk.): Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. Politika, jog, oktatás – iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás – egyházak. Budapest, 1950. (Magyar történeti bibliográfia 3.)

Nagy Imre

főlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, Debrecen

ORCID: 0009-0008-9788-6958

E-mail: nagy.imre@mnl.gov.hu

DOI: 10.65006/p540xg46

Az Alföld diskurzusai a 19. század eleji útleírásokban

A tanulmány a 19. század első felének magyar útirajz-irodalmát vizsgálva az Alföld reprezentációinak és diszkurzív átalakulásának elemzésére vállalkozik. Kiindulópontja, hogy az útleírások nem pusztán leíró jellegű források, hanem a korabeli térérzékelés, esztétikai normák és nemzeti identitásképzés metszéspontjában létrejövő szövegek, amelyek a tájat kulturálisan közvetített tapasztalattá alakítják.

A dolgozat központi tézise szerint az Alföld képe a század elejétől a reformkor végéig jelentős diszkurzív átalakuláson megy keresztül: a kezdetben negatív esztétikai kategóriákkal (üresség, monotonitás, formátlanság) jellemzett síkság fokozatosan a nemzeti identitás egyik kitüntetett térbeli hordozójává válik.

A tanulmány végkövetkeztetése szerint a 19. század eleji útleírások az Alföldet nem egyszerűen földrajzi térként, hanem komplex mentális és kulturális konstrukcióként ábrázolják. E szövegek hozzájárulnak egy olyan nemzeti térképzet kialakulásához, amelyben az Alföld egyszerre jelenik meg perifériaként és központként, a szabadság és a kiszolgáltatottság, az otthonosság és az idegenség paradox területeként.

Kulcsszavak: Alföld, útirajz-irodalom, tájreprezentáció, Reformkor

Discourses around the Great Hungarian Plain in Early 19th-Century Travelogues

Through examining Hungarian travel literature from the first half of the 19th century, the present paper aims to explore the representations of the Great Hungarian Plain and the discursive transformations surrounding it. Its premise is that travelogues are not merely descriptive sources, but texts produced at the intersection of contemporary spatial perception, aesthetic norms, and the formation of national identity, that transform the landscape into a culturally mediated experience. The paper's central thesis is that the image of the Great Hungarian Plain underwent a significant discursive transformation from the beginning of the century to the end of the Reform Era: the plain, initially characterized by negative aesthetic terms (emptiness, monotony, formlessness), gradually became one of the privileged spatial embodiments of national identity.

The study concludes that travelogues from the early 19th century depict the Great Plain not simply as a geographical space, but as a complex mental and cultural construct. These texts contribute to the formation of a national conception of space in which the Great Plain appears both as a periphery and as a centre, a paradoxical territory of freedom and exposure, familiarity and alienation.

Keywords: Great Plain, travel literature, landscape representation, Reform Era